UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Wat er is, was er al lang; wat zal komen, is eerder al geweest'

Historische kanttekeningen bij de huidige staat van het Nederlandse notariaat

Cappon, C.M.

Publication date

2010

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Cappon, C. M. (2010). 'Wat er is, was er al lang; wat zal komen, is eerder al geweest': *Historische kanttekeningen bij de huidige staat van het Nederlandse notariaat*. (Oratiereeks; No. 361). Vossiuspers UvA.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

‘Wat er is, was er al lang;
wat zal komen, is eerder al geweest.’

‘Wat er is, was er al lang;
wat zal komen, is eerder al geweest.’
*Historische kanttekeningen bij de huidige staat van het
Nederlandse notariaat*

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het Notariaat
vanwege de Stichting ter Bevordering der Notariële Wetenschap
aan de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 29 januari 2010

door

C.M. Cappon

VOSSIUSPERS UvA

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Dit is oratie 361, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Crasborn BNO, Valkenburg a/d Geul
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 637 7
e-ISBN 978 90 4851 330 7

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

*Mevrouw de rector magnificus,
Mijnheer de decaan,
Leden van het curatorium van de leerstoel Geschiedenis van het Notariaat,
Leden van het bestuur van de Stichting tot Bevordering der Notariële
Wetenschap,
Collega's van de Universiteit van Amsterdam,
Zeer gewaardeerde toehoorders,*

Verandering

Vergunt u mij vandaag te beginnen op mijn geboortedorp. Ik neem u mee naar Heinkenszand, een dorp in Zeeland. In mijn jeugd was het een landbouwdorp. Om u een idee te geven: mijn grootvaders waren beiden smid: de een maakte ploegen en de ander was hoefsmid. Heinkenszand telde in mijn jeugd ongeveer tweeduizend inwoners. Heinkenszand had toen ook een notaris. Die woonde en hield kantoor in villa Jacoba, een statig pand gebouwd rond 1900, gelegen aan een laan met de naam Clara's pad. Villa Jacoba is in Heinkenszand wegens haar grootte en architectuur een uitzonderlijk pand. Het straalt voornaamheid uit. De notaris mengde zich niet in het dorpsleven. Ik vraag mij af of veel mensen in het dorp hem kenden.

Heinkenszand heeft nog steeds een notaris. Die houdt nu echter geen kantoor meer in villa Jacoba. De nieuwe notaris heeft een jaar geleden haar intrek genomen in een heel wat bescheidener pand. Op het eerste oog een strak, modern geheel. Toch zien de dorpsbewoners iets anders wanneer ze langs het nieuwe notariskantoor fietsen. Voordat de nieuwe notaris er haar intrek nam, was dit het onderkomen van de wijkverpleging. Jaargangen dorpelingen hebben hier hun kinderen laten inenten en er hulpmiddelen gehaald voor de verlichting van lichamelijke ongemakken of voor de thuisbevalling. Voor het dorp zit de notaris kortom in het wijkgebouw.

Villa Jacoba

Het nieuwe notariskantoor

Geachte toehoorders, waarom leid ik u langs het tuinpad van mijn vader? Omdat dit verschil in huisvesting voor mij symbool staat voor de grote veranderingen die het notariaat in Nederland de afgelopen decennia heeft doorgeemaakt. Villa Jacoba verzinnebeeldt de Nederlandse notaris van na 1880: een ietwat afstandelijke burgerheer die alleen kantoor houdt, daarin hoogstens bijgestaan door een kandidaat en een klerk, later een secretaresse. Omdat tot ver in de twintigste eeuw de meeste mensen nooit bij een notaris kwamen en zij die er wel kwamen toch ook niet precies begrepen wat hij deed, hing er een zeker mysterie rond zijn ambt. Dit kwam zijn aanzien – in ieder geval in Heinkenszand – wel ten goede.

Hoe anders is dit nu. Toen de nieuwe notaris haar intrek nam in het oude wijkgebouw, hield zij open huis waarvoor uitnodigingen waren rondgestuurd. Haar man – een zeeloods – plantte die zomer de tuin in bij het kantoor. Op haar website is te lezen welke diensten zij aanbiedt en kan men desgewenst via internet een offerte aanvragen. De inwoners van Heinkenszand, van wie de meesten nauwelijks weet hebben van de grote veranderingen die zich in de afgelopen jaren in het notariaat hebben voltrokken, zagen een notaris die zich niet onderscheidde van een nette winkelier in de Dorpsstraat – een perceptie die overigens vol overgave wordt bevorderd door de overheid die de cliënten van de notaris sinds de jaren negentig ‘consumenten’ noemt.

Onzekerheid: de achtergrond

Het Nederlandse notariaat, geachte toehoorders, maakt een moeilijke tijd door. In de media en de vakliteratuur leest men over het onheil dat de Nederlandse notarissen bedreigt,¹ over de crisis die het ambt doormaakt² en over de teloorgang van de zo lang en zorgvuldig gekoesterde collegiale verhoudingen.³ De vicevoorzitter van de Raad van State, Tjeenk Willink, signaleerde in zijn laatste jaarverslag dat de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van het notariaat onder druk staat.⁴ En zij die een stevig woord niet schuwen, nemen zelfs het woord ‘verloedering’ in de mond.⁵ Het Nederlandse notariaat, dames en heren, voelt zich bedreigd en is daardoor onzeker. Onzeker vooral over de toekomst van het eeuwenoude ambt. Onzekerheid onder ambtsdragers wier taak er nu juist uit bestaat zekerheid te bieden. Rechtszekerheid voor burger én overheid, zonder welke een enigszins geordende samenleving niet mogelijk lijkt.

In het licht van deze constatering is het heel wel denkbaar dat deze onzekerheid schadelijk kan zijn voor de Nederlandse rechtsgemeenschap. Hoe heeft het dan toch zo ver kunnen komen dat een ambt waaraan in de Nederlandse samenleving volgens rechtssociologen ‘een immense behoefte’ bestaat in deze

situatie verzeild is geraakt?⁶ Laat ik proberen in enkele grove penseelstreken de ontwikkelingen te schetsen die tot de crisis hebben geleid.

Wanneer de Nederlandse verzorgingsstaat aan het eind van de jaren zeventig haar financiële grenzen verre overschrijdt, leidt dit in reactie daarop tot een vrij fundamentele economische heroriëntatie. Geïnspireerd door Anglo-Amerikaanse economische theorieën en de daarop geënte economische politiek van Reagan en Thatcher, en geprikkeld door de Europese uitdaging, zet de Nederlandse overheid in de jaren tachtig een proces van deregulering en marktwerking in gang.⁷ De val van de Berlijnse muur in 1989 geeft dit beleid een krachtige impuls. Zij wordt tot symbool van het ultieme gelijk van de marktdemocratie.⁸ Dit beleid, dat tot op de dag van vandaag voortduurt, vergroot niet alleen de macht van de markt, maar ook die van de staat die voor zichzelf instrumenten creëert om die vrijgemaakte markt te controleren.⁹ Voor de juridische professies leidt dit in de jaren negentig tot een afname van de autonomie en van de bevoegdheid tot zelfregulering. In diezelfde decennia zien we, als antwoord op een sterk toegenomen specialistische vraag vanuit het bedrijfsleven en vanuit de overheid, de opkomst van grote, commercieel opererende, kantoren waarin verschillende juridische disciplines als advocatuur en notariaat naast en met elkaar samenwerken.

Een tendens die nog eens wordt versterkt door de internationalisering en Europeanisering van de economische en bestuurlijk-politieke structuren. Naar het voorbeeld van de grote Amerikaanse advocatenkantoren ontstaan er samenwerkingsverbanden tussen Engelse en Nederlandse kantoren die soms uitmonden in fusies.¹⁰ De Angelsaksische commerciële mentaliteit maakt zich meester van de top van de Nederlandse juridische dienstverlening.

Van niet te onderschatten invloed op de juridische dienstenmarkt is verder de communicatie- en informatietechnologie. Niet alleen heeft de digitale revolutie het karakter van het juridische handwerk sterk veranderd, maar het maakt de nationale en internationale samenwerking tussen de verschillende juridische professies welhaast onontkoombaar en het brengt de juridische diensten bij wijze van spreken bij de cliënt in huis. Professionele expertise is door het internet geworden tot eenvoudige koopwaar. Ziedaar de *Werdegang* van de juridische professie in Nederland in de afgelopen decennia.¹¹

Een nieuwe notariswet

Het Nederlandse notariaat bevond zich in die jaren niet in de voorhoede van deze ontwikkelingen, maar het raakte er allengs wel van doordrongen dat het zich niet in de positie bevond om ze te negeren. Vanaf de jaren zeventig riep de Koninklijke Notariële Broederschap regelmatig commissies in het leven

waaraan werd gevraagd te rapporteren over de positie en de werkwijze van het notariaat in de toekomst.¹² Veel concreets leverde dat niet op. Totdat paars-Den Haag in de ban van een ouderwets soort vooruitgangsgeloof dat economische rationaliteit tot uitgangspunt had, het initiatief nam.

Op 3 mei 1994 diende de toenmalige staatssecretaris van Justitie Kosto bij de Tweede Kamer een voorstel in voor een nieuwe Notariswet.¹³ De beoogde nieuwe wet moest de Notariswet van 1842 vervangen. Als belangrijkste aanleiding voor het tot stand brengen van een nieuwe Notariswet wordt in de memorie van toelichting 'de sterk toegenomen complexiteit van de samenleving' genoemd die heeft geleid tot een grote toename van de regelgeving en tot 'juridificatie' van de maatschappij. Hierdoor is, aldus de staatssecretaris, bij het notariaat een 'sterke behoefte' aan schaalvergroting ontstaan. Om dit te bereiken diende het vigerende standplaatsensstelsel plaats te maken voor een stelsel van vrije vestiging.¹⁴

De staatssecretaris had nog een tweede liberaliseringsmaatregel in petto: de invoering van vrije tarieven.¹⁵ Tot dan toe waren de prijzen voor notariële ambtshandelingen vastgelegd in de zogenaamde Tariefwet van 1847.¹⁶ Deze tarieven waren daarna echter nooit gewijzigd.¹⁷ Zo was de prijs voor een akte in 1994 nog gelijk aan die in 1847: drie gulden. De wet was dus zonder praktische betekenis. Sinds de jaren dertig van de twintigste eeuw werden de notariële tarieven vastgesteld door de beroepsgroep, *in casu* de Koninklijke Notariële Broederschap. Hiermee liep Nederland overigens wel uit de pas met de andere Europese landen op het Europese continent waar de overheid de tarieven bij wet vaststelde.¹⁸ Een stelsel van centraal vastgestelde, uniforme tarieven, aldus staatssecretaris Kosto, past echter niet bij een overheidsbeleid dat is gericht op de bevordering van marktwerking. Het prijsniveau van notariële verrichtingen dient door de markt te worden bepaald. Veelzeggend detail: het was het ministerie van Economische Zaken dat op het allerlaatste moment de marktwerking in het wetsontwerp had gebracht. Justitie voelde er aanvankelijk weinig voor.¹⁹

De parlementaire behandeling van de wet duurde vijf jaar. Aanvankelijk liep de Tweede Kamer niet warm voor de introductie van marktwerking in het notariaat; eigenlijk was alleen D66 enthousiast.²⁰ Na wat concessies door de regering met betrekking tot het tempo van de invoering van marktwerking werd het wetsvoorstel uiteindelijk op 16 april 1998 door de Tweede Kamer aanvaard, met slechts de twee stemmen van de SP-fractie tegen.²¹ Principiële tegenstand in de Eerste Kamer. De kleine christelijke partijen verwierpen de benadering van de notariële akte als een 'puur economisch product, over de prijs waarvan men kan onderhandelen als gold het een kist sinaasappelen op de markt'.²² De PvdA zag in het wetsvoorstel 'een voorbeeld van het doorgeslagen geloof in de zegeningen van de markt'.²³ En de VVD noemde de invoering van vrije tarieven die het wetsvoorstel mogelijk maakte een 'ernstige

weeffout'.²⁴ Uiteindelijk werd het wetsvoorstel ook in de Eerste Kamer aangenomen met 35 stemmen voor en 28 tegen.²⁵ Politieke steun aan het wetsvoorstel won het ook hier uiteindelijk van de inhoudelijke afwijzing.

Het Latijnse notariaat

Hoezeer de bange voorgevoelens van veel Eerste Kamerleden bewaarheid zouden worden, blijkt thans, ruim tien jaar later. De invoering van een stelsel van vrijere vestiging en van marktwerking heeft het notariaat in crisis gebracht. Niet onbegrijpelijk: het loslaten van oude zekerheden en het aanvaarden van ingrijpende veranderingen is moeilijk en neemt tijd. Zeker wanneer de crisis in de beroepsgroep versterkt wordt door een economische neergang die de notariskantoren zwaar raakt.²⁶ Maar is dit alles nu ook voldoende reden om te twifelen aan het zelfstandig voortbestaan van het publieke notariaat, zoals door enkelen – het zijn overigens niet de minsten – zo nu en dan wordt gedaan?²⁷ Ik geloof het niet.

In een van de zes Trevelyan-lectures die hij in 1961 aan Cambridge University gaf, heeft de befaamde historicus en geschiedtheoreticus E.H. Carr (1892-1982) gezegd: 'It is at once the justification and the explanation of history that the past throws light on the future, and the future throws light on the past.'²⁸ In de geest van het eerste deel van deze uitspraak wend ik mij naar het verleden van het publieke notariaat. Zijn geschiedenis geeft mij het vertrouwen dat het notariaat in Nederland ook deze crisis zal overwinnen. Het is een lange en wisselvallige geschiedenis. Een geschiedenis die ten diepste is verbonden met de continentaal-Europese rechtscultuur. Een geschiedenis ook die gevangen kan worden in één begrip: het Latijnse notariaat.

Het begrip 'Latijns notariaat' wordt dikwijls gebruikt, maar vaak in onzinnige zin. Zo was een steeds terugkerende vraag in het vijf jaar durende parlementaire debat over de nieuwe Notariswet of de introductie van marktwerking geen breuk vormt met de traditie van het Latijnse notariaat. Uit de vele opmerkingen die bewindslieden en Kamerleden daarover naar voren hebben gebracht, valt op te maken dat men een beperkte en soms ook gewoon een onjuiste voorstelling had van het Latijnse notariaat.

Neem nu bijvoorbeeld de toenmalige voorzitter van de RPF-fractie Rouvoet. Tijdens een wetgevingsoverleg op 8 april 1998 merkte hij op: 'Slechts op een aantal punten is er verschil van mening en dan betreft het precies die punten waarmee inbreuk wordt gemaakt op het Latijnse notariaat: de vrijere vestiging en de vrije tarieven.'²⁹ Een standplaatsenstelsel en vaste tarieven zijn voor Rouvoet karakteristieken van het Latijnse notariaat. Rouvoets beeld van het Latijnse notariaat is het notariaat zoals Nederland dat na de Tweede Wereldoor-

log heeft gekend – voor een politicus natuurlijk uiterst relevant. Het is echter een beperkt beeld. Te beperkt. Wanneer de politiek beter was geïnformeerd over de geschiedenis van het notariaat, hadden heel wat discussies over de vermeende aantasting van het karakter van het Latijnse notariaat door de nieuwe Notariswet vermeden kunnen worden, of althans anders zijn gevoerd.

Maar niet alleen het historische blikveld van politici is soms wat beperkt. Verontrustender is dat ook juristen die een proefschrift over het notariaat schrijven er blijk van geven een onjuiste voorstelling van het Latijnse notariaat te hebben. In haar Leidse proefschrift over de gevolgen van de marktwerking in het notariaat uit 2007 schrijft mevrouw Laclé: ‘De Latijnse notaris is in het leven geroepen door de Napoleontische Ventôsewetgeving die in veel Europese landen als voorbeeld heeft gediend.’³⁰ Nu heeft Napoleon op het terrein van bestuur en recht veel tot stand gebracht, maar het Latijnse notariaat behoort daar niet toe. Politiek en wetenschap geven er dus blijk van gebrekkig geïnformeerd te zijn over dat Latijnse notariaat. Reden te over om hiertoe vanmiddag een poging te doen.

Wat is het Latijnse notariaat? Wat vormt er de essentie van? En waarom geeft juist die essentie vertrouwen voor de toekomst?

Opkomst en verspreiding van het Latijnse notariaat

Het notariaat zoals wij dat thans in Nederland kennen met zijn bijzondere karakter van een ambtenaar die zijn inkomsten betreft uit dienstverlening aan het publiek, is een van de scheppingen van het Italiaans juridisch genie dat tijdens de Renaissance van de Twaalfde eeuw met behulp van het Romeinse recht de fundamenteën van ons recht heeft gelegd.³¹ De publieke notaris is ontstaan uit een symbiose van Noord-Italiaanse hoogmiddeleeuwse rechtspraak en Justiniaans gedachtegoed.³² Hoewel de Romeinen het publieke notariaat in de bovenomschreven zin niet hebben gekend, heeft hun recht door toedoen van de glossatoren, de eerste juristen die het *Corpus Iuris Civilis* van Justinianus systematisch bestudeerden, wel mede de vorm aan deze rechtsinstelling gegeven.³³ Het *Corpus Iuris* bevatte vele termen en begrippen die de middeleeuwse rechtswetenschap heeft weten te verbinden aan het opkomend publieke notariaat.³⁴

Het toneel van die opkomst is het koninkrijk Lombardije in Noord-Italië. Vanaf het eind van de achttiende eeuw doet zich daar een ontwikkeling voor die achteraf cruciaal is gebleken voor het ontstaan van het publieke notariaat. Lombardije kent in die tijd functionarissen die het rechtersambt en het notarisambt combineren. Wanneer de rechter-notaris voor particulieren een akte opstelt, bijvoorbeeld van een koopovereenkomst, doet hij dit in de vorm van

procesverslag met eis, verweer en uitspraak. De rechter-notaris fingeert een proces. De rechtshandeling krijgt dus de vorm van een uitspraak. Deze contentieuze vorm had een groot bewijsrechtelijk voordeel. Evenals iedere gerechtelijke akte had nu ook de notariële dwingende bewijskracht, gold zij als authentiek. De formulering van een notariële akte als een rechterlijke uitspraak is een beslissende stap geweest in de wording van de *notarius publicus*. Ook wanneer in de elfde eeuw de procesvorm weer wordt losgelaten, behoudt de notariële akte haar authentieke karakter.³⁵

Twee ontwikkelingen in Noord-Italië in de elfde en twaalfde eeuw hebben er sterk toe bijgedragen dat deze Longobardische *iudex-notarius* kon uitgroeien tot een rechtsinstelling die zich in de loop van de middeleeuwen over geheel Europa zou verspreiden. Europa, en Noord-Italië wel in het bijzonder, maakte in de elfde en twaalfde eeuw een enorme economische en culturele opleving door.³⁶ De vraag naar de diensten van notarissen nam hierdoor een hoge vlucht waardoor het aantal notarissen gestaag groeide. Tegelijkertijd ontwikkelde zich aan de universiteit van Bologna de rechtswetenschap op basis van de studie van het *Corpus Iuris* van Justinianus.³⁷ De glossatoren – het is hierboven al opgemerkt – vonden in de Justiniaanse wetgeving tal van passages waarin sprake was van *tabelliones*, openbare schrijvers.³⁸ Zoals de middeleeuwse juristen eigen was, interpreteerden zij deze passages naar hun eigen tijd toe, d.w.z. naar hun eigen notariaat.³⁹ Op die manier wisten zij het Noord-Italiaanse notariaat in te weven in het gezaghebbend kader van het Romeinse recht en het te voorzien van een juridisch begrippenapparaat van hoog niveau. Men mag rustig stellen dat zonder deze verwetenschappelijking van het recht de verspreiding van het notariaat over Europa niet mogelijk was geweest.

Evenals de Romeinse *tabellio* was de middeleeuwse notaris een schrijver die zijn diensten aanbood aan het publiek. Om dit tot uitdrukking te brengen, noemden zij zich in de loop van de elfde en twaalfde eeuw steeds vaker *notarius publicus*. De term ‘publicus’ had daarnaast nog een andere betekenis, namelijk ‘publiek vertrouwen’. De notariële akte heette daarom ook een *instrumentum publicum*, een akte die publiek vertrouwen geniet, een authentieke akte. Dit publieke vertrouwen dankte de notaris aan het feit dat hij was benoemd door de overheid – een feit waarop de middeleeuwse geleerde juristen steeds veel nadruk hebben gelegd. Begrijpelijk, de dwingende bewijskracht van de notariële akte werd erdoor bepaald.⁴⁰

Welke overheid benoemde de publieke notarissen? Het recht om in Noord-Italië notarissen te benoemen, berustte aanvankelijk bij de Longobardische koningen. Toen dit koningschap in de tiende eeuw toeviel aan de keizer van het Heilige Roomse Rijk, was de voorwaarde geschapen voor een verspreiding van het publieke notariaat over de gehele toenmalig bekende wereld. In theorie bezat de keizer universeel gezag⁴¹ waardoor de door hem benoemde notarissen

overall hun werkzaamheden konden uitoefenen. Ook de andere universele heerser in de middeleeuwen, de paus van Rome, had zich in de twaalfde eeuw het recht toegemeten publieke notarissen te benoemen.⁴² Zij verrichtten precies dezelfde werkzaamheden als de notarissen die op keizerlijk gezag werkten. Ook zij konden dankzij het universele pauselijke gezag overal in de christenheid hun werkzaamheden aanbieden.⁴³

Hoe heeft dit Noord-Italiaanse publieke notariaat zich nu over Europa verspreid?⁴⁴ Voor de beantwoording van deze vraag moeten we een onderscheid maken tussen Zuid- en Noord-Europa. In Italië, Zuid-Frankrijk en Spanje was na de val van het West-Romeinse Rijk (476 na Chr.) het Romeinse recht blijven voortleven op een laag niveau, veelal in de vorm van gewoonterecht.⁴⁵ De juristen die aan de universiteit Romeins en canoniek recht hadden gestudeerd, konden in die praktijk zo aan de slag. Onder deze condities kon het publieke notariaat, dat dankzij de glossatoren een sterk Romeinsrechtelijk stempel had gekregen, zich makkelijk verspreiden, ook al omdat de Zuid-Europese Romeinsrechtelijke rechtscultuur schriftelijke bewijsmiddelen in hoog aanzien had. Omstreeks 1200 duiken overal in het Zuidwest-Europese Middellandse Zeegebied publieke notarissen op.⁴⁶ Zij werkten daar op gezag van keizer en/of paus en waren aangesteld door stadsbesturen of landsheren. Hun ambtsgebied was dan afgebakend door de grenzen van het stedelijk of landsheerlijk territorium.⁴⁷

In het noordelijk deel van Europa waren de omstandigheden voor de receptie van het publieke notariaat minder gunstig. In Noord-Frankrijk, de Nederlanden, Engeland en Duitsland was het recht van Germaanse herkomst. Een wezenlijk kenmerk van dit recht was het mondelinge karakter van de processen en bewijsvoering.⁴⁸ Anders dan in Zuid-Europa bestond hier dus geen praktijk die aansloot bij de diensten die het publieke notariaat te bieden had. Het notariaat heeft onze gewesten dan ook niet bereikt via een min of meer spontaan proces, zoals in Zuid-Europa, maar langs de weg van de kerkelijke rechtspraak.⁴⁹ De Kerk als universele macht oefende overal in de christenheid jurisdictie uit op verschillende onderdelen van het recht. Deze kerkelijke rechtspraak hanteerde, evenals de Romeinse waaruit zij voortkwam, een schriftelijke procedure.⁵⁰ Sinds 1215 kende dit romano-canonieke procesrecht als voorschrift dat van het proces aantekening gehouden moest worden door een *persona publica*, d.w.z. een publieke notaris, of twee andere betrouwbare personen.⁵¹ Als griffier van de kerkelijke rechtbanken deed de publieke notaris rond 1239 zijn intrede in Noordwest-Europa,⁵² om er nooit meer te verdwijnen.

Het notariaat in de Noordelijke Nederlanden

De receptie en vestiging van het openbare notariaat in de Nederlanden vinden plaats tussen 1250 en 1350.⁵³ Evenals elders in Noord-Europa spelen twee factoren daarbij een belangrijke rol. In de eerste plaats de rondreizende Zuid-Europese notarissen die, hetzij zelfstandig hetzij in het gevolg van pauselijke gezanten, in de Nederlanden werkzaam zijn. De tweede factor is de kerkelijke rechtspraak, zojuist genoemd. Rond 1300 nemen de officialen, dat zijn kerkelijke rechters, in de Nederlanden openbare notarissen in dienst.⁵⁴ Deze publieke notarissen, werkend op keizerlijk en/of pauselijk gezag, combineren hun dienstbetrekking met werkzaamheden voor eigen rekening. Hun aanstelling danken zij aan de bisschop en, in de late middeleeuwen, in toenemende mate aan de verschillende landsheren.⁵⁵ Zowel de kerkelijke als de wereldlijke overheid was er duidelijk heel wat aan gelegen om in hun rechtsgebied een betrouwbaar rechtsverkeer te garanderen. Vanaf dat moment krijgt het publieke notariaat in de Nederlanden vaste voet aan de grond.

Het notariaat in de Republiek

In de zestiende eeuw maakten de Noordelijke Nederlanden zich los uit de universele, middeleeuwse verbanden van kerk en keizerrijk.⁵⁶ De Hervorming en de Opstand konden natuurlijk niet zonder gevolgen blijven voor een instelling die weliswaar niet zijn ontstaan, maar wel zijn maatschappelijk vertrouwen en zijn verspreiding te danken had aan de publieke erfdragers van Romes grootheid. Voor een revolutionaire dynamiek in het notariaat zorgden deze religieuze en staatkundige omwentelingen echter niet.

Zojuist hebben we al geconstateerd dat in de vijftiende eeuw de landsheren zich steeds intensiever met het notariaat gingen bemoeien, ook in de Nederlanden. In de eerste helft van de zestiende eeuw zette deze tendens zich versterkt door. Wetgeving van de landsheer Karel V maakte het notariaat in de Nederlanden definitief tot een gewestelijke instelling. Voortaan benoemde de gewestelijke soeverein, d.w.z. de landsheer, en na diens afzwering in 1581 de gewestelijke staten.

De Hervorming op haar beurt zorgde ervoor dat notarissen op pauselijk gezag op den duur niet langer in de Nederlanden aan de slag konden. Het ambt seculariseerde: de geestelijken met een lagere wijding werden vervangen door leken; die leken dienden dan wel van de gereformeerde religie te zijn. Het notariaat als een openbaar ambt stond niet open voor paapsgezinden.⁵⁷ Het wezen van de publieke notaris werd door deze ontwikkelingen echter niet ge-

raakt: het bleef een door de overheid bevoegd verklaarde en aangestelde schrijver die het publiek voorzag van authentieke akten.

Notariaat naar Franse snit

Het is wellicht een *understatement* wanneer men zegt dat de Franse revolutionairen weinig waardering hadden voor de rechtspraktijk van het Ancien Régime. Een uitzondering daarop vormde echter het notariaat. Opheffing van het notariaat werd wel geopperd, maar is nooit serieus overwogen, integendeel; de revolutionairen achtten het notariaat ‘onmisbaar’ als juridische dienstverlener aan het volk en hoeder van de rechtszekerheid.⁵⁸ De wetgever Favard de Langlade sprak in 1791 de nog veel geciteerde woorden ‘het notariaat staat pal over-eind temidden der puinhopen van de revolutie’; hij was dan ook de zoon van een koninklijk notaris.⁵⁹ Een wetgevingscommissie schreef in 1799: het notariaat is tijdens de Revolutie behouden gebleven ‘parce qu’elle est bonne en elle-même’, omdat het goed is in zichzelf;⁶⁰ van hoeveel zaken zeggen wij dit in het leven? En de eerdergenoemde Favard zei in datzelfde jaar dat het notaris-ambt ‘une des fonctions les plus importantes de la société’ was.⁶¹ Een hedendaagse Nederlandse notaris bij wie wellicht de twijfel aan de respectabiliteit van zijn ambt soms wat begint te knagen, zou ik willen adviseren: ga niet naar uw *personal coach*, maar lees de wetsgeschiedenis van de Ventôse-wet. Vol zelfvertrouwen kunt u de volgende dag weer aan het werk.

Wat bracht nu de Revolutie en in het bijzonder die veelgeroemde Ventôse-wet van 1803 die de Fransen, bekend om hun chauvinisme, zelf zien als de grondslag van het moderne Latijnse notariaat?⁶² Zoals eerder opgemerkt: geen revolutionaire veranderingen. Jawel, het apostolische en seigneuriale notariaat werd opgeheven, maar dat stelde toch al niet veel voor, en de koopbaarheid van het ambt werd afgeschaft (1791), maar de zittende koninklijke notarissen werden vervolgens wel voor het leven benoemd. Belangrijk was natuurlijk wel dat men uitdrukkelijk vasthield aan de ambtelijke status van het notariaat, zoals Frankrijk dat al lang kende. Het tarief voor zijn diensten diende de notaris in onderling overleg met de cliënt te bepalen. Van door de overheid vastgestelde tarieven was dus in 1803 nog geen sprake.⁶³

Na de inlijving bij het Franse keizerrijk werd hier op 1 maart 1811 de Ventôse-wet van kracht die voor eenheid in de notariële wetgeving zorgde. De Ventôse-wet bracht daarmee het notariaat in die delen van Nederland die deze rechtsinstelling tot dan toe niet hadden gekend. Pas op 9 juli 1842 zou zij worden vervangen door de Wet op het Notarisambt waaraan thans, tien jaar na haar vervanging, menigeen nog wel eens met een gevoel van gemis terugdenkt.

Het Nederlands notariaat onder de Notariswet van 1842

De Wet op het Notarisambt was natuurlijk strikt gezien een wet van eigen makelij, maar evenals het Burgerlijk Wetboek van 1838 was zij een bewerking van een Franse wet.⁶⁴ De notaris bleef een openbaar ambtenaar die door de Kroon werd benoemd. Toch bracht de nieuwe wet ook veranderingen. Zo stelde zij vaste tarieven in het vooruitzicht. Zij ging daarmee op het punt van de overheidsbemoeienis verder dan de Ventôse-wet die bepaalde dat notaris en cliënt het tarief in gezamenlijk overleg dienden overeen te komen.

Was het notariaat nu tevreden met de nieuwe wet die, in vergelijking met de Ventôse-wet, toch slechts op onderdelen – wettelijk vastgestelde tarieven – verandering bracht? Nou nee! Vanaf het moment dat de wet van kracht werd tot aan het begin van de twintigste eeuw is de Notariswet van 1842 het onderwerp geweest van – soms scherpe – kritiek.⁶⁵ De onvrede over de als gebrekkig ervaren wet was echter niet de enige oorzaak van de malaisestemming waarin het Nederlandse notariaat na 1842 verkeerde. De concurrentie die het notariaat ondervond van de zogenaamde ‘zaakwaarnemers’ droeg hieraan evenzeer bij.⁶⁶ De zaakwaarnemer verrichtte tal van handelingen die lagen op het terrein van het notariaat maar waarvoor deze geen exclusieve bevoegdheid was toegekend, rechtshandelingen dus waarvoor geen authentieke akte vereist was. Tal van lieden die vaardig waren met de pen, zoals gemeenteambtenaren, griffiers, deurwaarders, schoolmeesters en voormalige notarisklerken zagen in het schrijven van dergelijke onderhandse akten een mooie extra bron van inkomen. Zaakwaarnemers konden goedkoper werken en deden het notariaat scherpe concurrentie aan.

Het verschijnsel van de zaakwaarnemer bracht veel notariële pennen in beweging. Sommige schrijvers konden hun woede niet bedwingen en namen woorden in de pen als ‘parasiet’ en vergeleken het optreden van de zaakwaarnemer met een dodelijke ziekte. Teruglopende inkomsten door het optreden van zaakwaarnemers wakkerden de onderlinge concurrentie tussen notarissen aan. Men ging op ‘praktijkjacht’, het notarisambt werd een zaak van de handel. Op de kwaliteit van de ambtsuitoefening had dit geen positieve uitwerking. Men sprak van ‘misstanden’.⁶⁷ Bij het doorbladeren van de verschillende notariële tijdschriften uit die jaren, krijgt men de indruk dat sommige notarissen ten prooi waren aan existentiële twijfel. Volgens hen was het notariaat terechtgekomen in een ‘staat van diep verval’.⁶⁸ De ondergangsstemming waaraan het notariaat rond 1870 ten prooi was, vertoont sprekende parallellen met de huidige staat van het notariaat. Het is het voorrecht van de historicus om te mogen vaststellen dat ditzelfde notariaat toen aan de vooravond stond van een eeuw van groei en bloei.

Aanleiding voor onze gang door de geschiedenis was de vraag wat nu precies de essentie is van het Latijnse notariaat. Wezenlijk voor het Latijnse notariaat is niet het standplaatsensysteem, zoals Rouvoet in 1998 suggereerde. Dat de overheid, waar en in welke gedaante ook, al vroeg trachtte de vestiging van notarissen binnen haar rechtsgebied in goede banen te leiden, kwam voort uit haar zorg voor een betrouwbaar notariaat. Het is een beheersmaatregel die als vanzelfsprekend voortvloeit uit het feit dat de overheid een directe verantwoordelijkheid draagt voor het publieke notariaat. Immers, zij verleent de bevoegdheid en zij stelt aan. Vaste tarieven behoren evenmin tot de kern van het Latijnse notariaat. Pas in het midden van de negentiende eeuw was er sprake van een centrale prijsbepaling voor verschillende notariële diensten. Onder het Ancien Régime was het onbekend en de Ventôse-wet werkte er niet mee. In Nederland kennen we pas sinds 1847 vaste tarieven voor notariële diensten die wettelijk zijn voorgeschreven. De grote vernieuwingen die de Notariswet van 1999 heeft gebracht, vormen dus allerm minst een breuk met het Latijnse notariaat. Sterker nog, men zou met het oog op de geschiedenis staande kunnen houden dat een publiek notariaat met een vrijere vestiging en met vrije tarieven dichter bij het oorspronkelijke model van het Latijnse notariaat staat dan het Nederlandse notariaat van na de Tweede Wereldoorlog.

De essentie van het Latijnse notariaat, geachte toehoorders, bestaat enkel en alleen uit de bevoegdheid tot vervaardiging van authentieke akten, dwingende bewijsmiddelen die hun bewijskracht slechts dan verliezen wanneer vervalsing is bewezen. Van oudsher is in ons rechtssysteem het verstrekken van dergelijke authentieke bewijsmiddelen voorbehouden aan de overheid. Rechtbankvonnissen en akten opgemaakt door bevoegde ambtenaren genieten sinds mensenheugenis dwingende bewijskracht. Het publieke notariaat heeft zich ontwikkeld uit het Lombardische rechtersambt en heeft sindsdien het karakter van een overheidsfunctie altijd met zich meegedragen. Zonder kan het ook niet. Zonder overheidsgezag geen authenticiteit.

Het bijzondere van deze publieke functionaris is dat hij niet in dienst is van de overheid. Hij verricht zijn werkzaamheden in opdracht van particulieren die hem daarvoor betalen. Bij het voorbereiden van deze oratie heeft zich bij mij steeds meer de overtuiging vastgezet dat een dergelijk hybride beroep alleen zijn oorsprong kan hebben in Italië. Niet één andere Europese cultuur immers is tegelijkertijd zo lenig en praktisch in het creatieve. Niet één andere Europese cultuur beziet de staat zo instrumenteel dat het een combinatie van openbaar ambt en particuliere inkomsten legaliseert. Ook in dat opzicht is het notariaat een waar bartolistisch construct.⁶⁹

Enige rechtsvergelijking: het Engelse *common law*

De kern van het notariaat vormt dus de bevoegdheid tot het verlijden van authentieke akten. Enige rechtsvergelijking toont de juistheid van deze stelling aan. In Engeland is het publieke notariaat nooit tot volle wasdom gekomen.⁷⁰ Het heeft er altijd een zeer bescheiden – zij het niet onbelangrijke – rol gespeeld.⁷¹ De verklaring hiervoor moeten we zoeken in het Engelse proces- en bewijsrecht. Zoals bekend heeft Engeland een ander rechtstelsel dan het continent van Europa. Het Engelse *common law* is van Germaanse oorsprong, terwijl het continentale *civil law* hoofdzakelijk wortelt in het Romeinse recht. Het procesrecht van het laat-Romeinse rijk, dat in de middeleeuwen – door toedoen van de Kerk – als romano-canonieke procedure ingang vond op het continent, had een schriftelijk karakter.⁷² Men werkte er met schriftelijke bewijsmiddelen, zoals notariële akten. Het Germaanse procesrecht daarentegen had een principieel mondeling karakter. Het *common law* heeft dit karakter in zijn eeuwenlange geschiedenis nooit verloochend. De openheid en publiciteit die zo kenmerkend zijn voor veel rechtshandelingen in het Germaanse recht zijn het *common law*-proces altijd eigen gebleven.⁷³ Deze eigenschappen hebben onder meer uitdrukking gevonden in een sterke voorkeur voor de mondelinge getuigenis boven de schriftelijke⁷⁴ – een tendens die nog werd versterkt door de juryrechtspraak. Veel leden van een jury konden in het verleden immers niet of nauwelijks lezen.

Door die uitgesproken voorkeur hebben *common law*-rechtbanken nooit een bijzondere bewijsrechtelijke status toegekend aan akten, ook niet als die zijn opgesteld door een notaris.⁷⁵ Voor het *common law* bezit iedere akte in beginsel gelijke bewijskracht. Naar *common law* kan geen enkele private akte de status van een authentieke akte verkrijgen, d.w.z. van een akte met dwingende bewijskracht. Alleen wetten en gerechtelijke bescheiden bezitten in het *common law* een dergelijke bewijskracht. Alle andere schriftelijke bewijsmiddelen, waaronder private akten, worden voor de rechter onderworpen aan dezelfde bewijsprocedure als ieder ander bewijsmiddel. Kortom, daar waar – zoals in Engeland – het schriftelijk bewijsmiddel geen bijzondere waarde heeft, is voor het publieke notariaat slechts een zeer bescheiden rol weggelegd.

Het Engelse recht laat ons *a contrario* zien wat de kern van het publieke notariaat is: de kracht van schriftelijk bewijsmiddel dat het aan het publiek verstrekt. Die essentie van het notariaat geeft mij het vertrouwen voor de toekomst van deze eeuwenoude instelling. Zolang het *civil law*-stelsel vasthoudt aan de schriftelijke procedure, aan het eeuwenoude romano-canonieke procesrecht, is het publieke notariaat onontbeerlijk.

Dankwoord

Dames en heren, het is een goede gewoonte een oratie te besluiten met enkele woorden van dank. En een rechtshistoricus weet een gewoonte op waarde te schatten.

Ik dank het bestuur van de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap, de leden van het curatorium van mijn leerstoel, het college van bestuur van de Universiteit van Amsterdam en de decaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid voor het vertrouwen dat zij in mij hebben gesteld

Graag neem ik de gelegenheid te baat om aan mijn dankwoord voor de decaan de wens te verbinden dat de rechtshistorische discipline aan onze faculteit in de toekomst ook weer op het niveau van een gewoon ordinariaat beoefend zal worden. Immers, wat is een godin zonder muzen? Themis kan niet zonder Kleio. De notariële stichting heeft er met het instellen van mijn leerstoel blijk van gegeven volledig van dit besef doordrongen te zijn.

Mijn eerste schreden op het pad der rechtsgeschiedenis heb ik gezet onder jouw leiding, Tom de Smidt. Het stemt tot dankbaarheid dat jij je vandaag onder mijn gehoor hebt kunnen begeven.

Wie de notariaatsgeschiedenis beoefent, kan voortbouwen op het wetenschappelijk werk van velen. Van die beoefenaren noem ik er vandaag slechts twee. In de hoogleraren Nève en Gehlen heeft Nederland twee rechtshistorici getroffen die erin zijn geslaagd de notariaatsgeschiedenis zowel nationaal als internationaal, zowel in juridisch, ideehistorisch als in ambachtelijk opzicht op een hoger plan te brengen. Zij hebben de door Pitlo ingezette cultuurhistorische traditie van de notariaatsgeschiedenis verwetenschappelijkt. Staand op hun schouders weet ik mij vandaag aan hen verplicht.

In de hoogleraar Romeins recht Hans Ankum hebben de beoefenaren van de notariaatsgeschiedenis altijd een enthousiaste stimulator gevonden. Als romanist pur sang ben jij Hans er altijd zeer van doordrongen geweest hoezeer het publieke notariaat vorm heeft gekregen door het Romeinse recht. Het verheugt mij dan ook zeer dat jij hier vandaag aanwezig kunt zijn.

Hoe graag had ik de laatste woorden ook gesproken tot jouw opvolger, Theo Veen. Te vroeg is deze vruchtbare geleerde en markante persoonlijkheid ons ontvallen.

Door mijn benoeming op deze leerstoel werd ik lid van twee afdelingen: Algemene Rechtsleer en Privaatrecht A. U zult het mij wel niet euvel duiden dat ik niet alle collega's hier persoonlijk dank voor de bijzonder prettige manier waarop ik met hen mag samenwerken. Drie personen wil ik wel met name noemen. In de eerste plaats natuurlijk Barbara Reinhartz. Regelmatig mag ik ervaren, Barbara, met welk een inzet en grote collegialiteit jij gestalte geeft aan

de notariële opleiding. De faculteit mag zich gelukkig prijzen dat jij die zware taak voor je rekening neemt.

Mijn twee collega's van de sectie Rechtsgeschiedenis, Guus van Nifterik en Marc de Wilde, wil ik hier danken voor hun inzet en betrokkenheid om onze gezamenlijke missie tot een succes te maken. In intellectueel en menselijk opzicht ervaar ik onze samenwerking als ideaal. In het besef van de eindigheid aller dingen spreek ik hier de wens uit dat zij nog lang in stand mag blijven.

Alle facultaire collega's buiten de genoemde afdelingen waarmee ik het voorrecht heb in verschillende facultaire gremia samen te werken, dank ik voor hun loyale tegenspraak.

Wanneer ik met mijn onderwijs bereik dat de studenten kennis verkrijgen van de rijke geschiedenis van een mooie discipline en een modern, achtenswaardig ambt beschouw ik mijn opdracht als geslaagd.

De laatste woorden van deze rede zijn voor mijn dierbaren. Ik weet mijn leven kwetsbaar als een tere bloem in het open veld. Dat die bloem al jaren staat en zo nu en dan bloeit, komt door jullie licht en warmte.

Ik heb gezegd.

Noten

1. L.C.A. Verstappen, *De practycke van de notaris. Een notariële idylle en haar nuchter slot* (oratie Groningen), Ars Notariatus CVI, Deventer: Kluwer 2001, p. 3.
2. Tijdens het symposium 'Marktwerking in het notariaat: droom of nachtmerrie?' dat op 5 november 2009 door de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap in Amsterdam werd georganiseerd, sprak L.C.A. Verstappen over een 'crisis' in het notariaat. De inleidingen die op dit symposium zijn gehouden, zijn gepubliceerd in H.J.C. Isensee e.a., *Marktwerking in het notariaat: droom of nachtmerrie?* Ars notariatus 143, Deventer: Kluwer 2010.
3. Verstappen, *De practycke*, p. 3. J. de Groot, 'Help, de notaris brandt op. Burn out: zorgwekkend nieuw fenomeen', in: *Notariaat Magazine* 3 (2003), nr. 1, p. 10-14. H.D. Tjeenk Willink, 'De Raad in de staat – Algemene beschouwingen', in: *Jaarverslag 2008 van de Raad van State*, Den Haag: Raad van State 2009, p. 15-38, aldaar p. 18.
4. Tjeenk Willink, 'De Raad in de staat', p. 19. Zie ook 'Politiek heeft volgens de Raad van State oren te veel laten hangen naar de markt', in *Het Financieel Dagblad* van 9 april 2009.
5. Tijdens het symposium 'Marktwerking in het notariaat: droom of nachtmerrie?' (zie hierboven noot 2) sprak M.-J. van Mourik over de 'verloedering' die het notariaat bedreigt. Zie ook R. Didde, 'Broedertwist. Verloedert het notariaat nu wel of niet?', in: *Mr. Magazine voor juristen* 8/9 (2008), p. 94-101, aldaar p. 94, alwaar een citaat van Van Mourik met dezelfde kwalificatie.
6. N.J.H. Huls & Z.D. Laclé, 'Het notariaat: Latijns, Angelsaksisch of provinciaals?', in: *Nederlands Juristenblad* 77 (2002), p. 1408-1413, aldaar p. 1409: 'De maatschappelijke behoefte aan een onpartijdige deskundige jurist als notaris is immens.'
7. Zie over de historische context en de politiek-filosofische en economische motieven van de golf van deregulering en de omarming van het marktmodel als ordeningsmechanisme in de westerse wereld sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw, het boeiende artikel van de Engelse historicus Tony Judt, 'What is living and what is dead in social democracy?', in: *The New York Review of Books* LVI (2009), nr. 20, p. 86-96. De in dit artikel te vinden beschouwingen heeft Judt in een bredere context geplaatst in zijn recente *Ill fares the land. A treatise on our present discontents*, Londen: Allen Lane 2010.
8. Tjeenk Willink, 'De Raad in de staat', p. 15.
9. Tjeenk Willink, 'De Raad in de staat', p. 18.
10. A.A. van Velten, *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt. Het Nederlandse notariaat in de tweede helft van de twintigste eeuw, geschreven ter gelegenheid van het vijftigjarige bestaan van de Stichting tot bevordering der notariële wetenschap*. Ars notariatus CVIII, Amsterdam: Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap 2000, p. 147-170.
11. De in deze alinea geschetste ontwikkelingen in de juridische professies vindt men uitvoeriger beschreven in W. Arts, R. Batenburg & P. Groenewegen (red.), *Een kwestie van vertrouwen. Over veranderingen op de markt voor professionele diensten en in de organisatie van vrije beroepen*, Amsterdam: Amsterdam University

- Press 2001, p. 13-15. Bij Huls & Laclé, 'Het notariaat', p. 1410, vindt men daarvan een samenvatting.
12. Van Velten, *Het notariaat*, p. 110-114.
 13. Wetsvoorstel wettelijke regeling van het notarisambt (...), *Kamerstukken II* 1993-1994, 23 706, nr. 1-2.
 14. Memorie van toelichting bij het wetsvoorstel wettelijke regeling van het notarisambt (...), *Kamerstukken II* 1993-1994, 23 706, nr. 3, p. 2. Huls & Laclé, 'Het notariaat', p. 1409.
 15. Memorie van toelichting bij het wetsvoorstel wettelijke regeling van het notarisambt (...), *Kamerstukken II* 1993-1994, 23 706, nr. 3, p. 2, 10-11 en 43-47 en de Nota naar aanleiding van het verslag, ontvangen op 25 juni 1996, *Kamerstukken II* 1995-1996, 23 706, nr. 6, p. 12-14 en 17.
 16. *Staatsblad* 1847, nr. 12, p. 5-6.
 17. Zie over het notariële tarief sinds 1847 G.Chr. Kok, *Het Nederlandse notariaat* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 1971, p. 74-76.
 18. Memorie van toelichting bij het wetsvoorstel wettelijke regeling van het notarisambt (...), *Kamerstukken II* 1993-1994, 23 706, nr. 3, p. 10-11 en 43.
 19. Z.D. Laclé, *Notabelen vernieuwen. Gevolgen van marktwerking in het notariaat* (diss. Leiden), Ars notariatus 137, Deventer: Kluwer 2007, p. 73-74.
 20. Zie onder meer het Verslag van de vaste Commissie van Justitie, vastgesteld op 14 oktober 1994, *Kamerstukken II* 1994-1995, 23 706, nr. 5; zie voor het standpunt van de fractie van D66 aldaar, p. 12-14.
 21. *Handelingen II* 1997/98, p. 5466-5472 en 5646-5647. In de Nadere memorie van antwoord die de Eerste Kamer op 20 november 1998 ontving, vatte de staatssecretaris van Justitie M.J. Cohen de oordeelsvorming in de Tweede Kamer aan het eind van het wetgevingproces als volgt samen: 'Na het wetgevingsoverleg van 8 april 1998 bleken de meeste fracties in de Tweede Kamer, die aanvankelijk negatief stonden tegenover het vrijlaten van de tarieven, uiteindelijk vóór het wetsvoorstel te stemmen, waardoor het voorstel vrijwel unaniem door de Tweede Kamer is aangenomen', *Kamerstukken I* 1998-1999, 23 706, nr. 25a, p. 11.
 22. *Handelingen I* 1998/99, 24ste vergadering, p. 1012.
 23. *Handelingen I* 1998/99, 24ste vergadering, p. 1014.
 24. *Handelingen I* 1998/99, 24ste vergadering, p. 1017.
 25. *Handelingen I* 1998/99, 25ste vergadering, p. 1126.
 26. De kredietcrisis van 2008-2009 heeft de juridische professies hard geraakt. In *The Economist* van 23 januari 2010 valt in het artikel 'Laid-off lawyers, cast-off consultants' te lezen dat 2009 'the worst year ever for law-firms lay-offs' was. En terwijl het *Financieel Dagblad* op 18 februari 2010 op de voorpagina kopte met 'Topadvocaten weerstaan recessie' en op p. 13 met 'Na eerste schrik floreren advocaten aan de Zuidas ook tijdens recessie', stond op dezelfde p. 13 te lezen dat het kantoor Boekel de Nerée in 2009 van 12 van zijn 27 notarissen afscheid had genomen, onder wie 3 van de 7 partners. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat deze reorganisatie niet alleen het gevolg was van de kredietcrisis. De positieve berichtgeving in het *Financieel Dagblad* vond geen weerklink in het *NRC Handelsblad* dat op 26 maart 2010 op p. 13 berichtte: 'Grote advocatenkantoren krimpen door crisis'. Uit de *Stand van de Advocatuur*, een jaarlijks overzicht van uitgeverij KSU, blijkt dat

- bij veel kantoren uit de top 50 het aantal advocaten met tien tot twintig procent is gedaald. Vooral de kantoren met een Angelsaksische moeder zagen hun advocatenbestand afnemen. De crisis in het notariaat zorgde voor een afname van 601 naar 564 notarissen bij de vijftig grootste kantoren, aldus *NRC Handelsblad*.
27. L. Hardenberg schrijft in zijn bespreking van E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland, 1798-1998*, Deventer: Kluwer 1998: 'De volgende eeuw zal dat afronden [d.i. het opgaan van verschillende juridische professies in de advocatuur] en, naar ik vermoed, ook het notariaat in de advocatuur zien versmelten', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* LXVII (1999), p. 405-406, aldaar p. 406. Licht ironisch merkt Van Velten, *Het notariaat*, p. 164, noot 58, daarbij 'ter geruststelling' op, dat reeds L.J.M. Nouwen in zijn Nijmeegse oratie van 1959 voorspelde dat het notariaat een specialisatie van de advocatuur zou worden. Zie ook 'Notarissen kraaien oproer', in: *Mr. Magazine voor juristen* 5, nr. 11 (2009), p. 7 waarin notaris H. Oosterdijk wordt geciteerd met de woorden 'De kwaliteit en het voortbestaan van het notariaat staan op het spel...'
 28. E.H. Carr, *What is history?* With a new introduction bij Richard J. Evans. 2^e druk, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2001, p. 117.
 29. Verslag van een wetgevingsoverleg, vastgesteld op 16 april 1998, *Kamerstukken II* 1997-1998, 23 706, nr. 32, p. 22.
 30. Lacle, *Notabelen vernieuwen*, p. 45, noot 1. In een rede op het XIe Internationale Congres van het Latijnse Notariaat in Athene op 8 oktober 1971 stelde Pitlo de vraag 'Vanwaar komt de naam: het Latijnse notariaat?' Zijn antwoord: 'Ik veronderstel door twee redenen. Latijns, vanwege de oorsprong uit Italië van de Middeleeuwen, en nog eens Latijns, aangezien het zijn officiële, tot op heden definitieve, vorm in de Napoleontische wetgeving heeft gevonden'; A. Pitlo, 'Het notariaat en de Europese cultuur', in: E.M. van der Marck e.a. (red.), *Atlas van het notariaat. Het notariaat in de wereld. Acht eeuwen latijns notariaat – vier decennia Internationale Unie*. Opstellen uitgegeven door de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap ter gelegenheid van het XIXe congres van de Internationale Unie van het latijnse notariaat, 21-27 mei 1989 te Amsterdam. *Ars Notariatus* XLII, Deventer: Kluwer 1989, p. 713-721, aldaar p. 715.
 31. De beste synthetiserende beschrijving van het ontstaan van de Europese rechtswetenschap is van F. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung*. 2^e druk, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1967, p. 45-70. Nog steeds zeer lezenswaardig over het onderwerp is P. Koschaker, *Europa en het Romeinse recht*. Nederlandse editie verzorgd door Theo Veen. 3^e druk, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 2000, p. 57-86. Onder rechtshistorici wordt Koschakers voorstelling van zaken op onderdelen inmiddels als verouderd beschouwd.
 32. Pitlo, 'Het notariaat en de Europese cultuur', p. 716: 'We hebben het notariaat van de elfde eeuw te danken aan een gelukkig samengaan van rechterlijke instanties van het oude Rome en van de Lombarden'. C.M. Cappon, 'Het notariaat in de late middeleeuwen (± 1250-± 1540)', in: A.Fl. Gehlen & P.L. Nève (red.), *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250 – 1842). Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*. *Ars notariatus* CXVII, Deventer: Kluwer 2005, p. 3-29, aldaar p. 5-7.

33. A. de Boüard, *Manuel de diplomatique Française et pontificale*. 2 delen, Parijs: Éditions Auguste Picard 1929 en 1948, II, *L'acte privé*, p. 163-181. A. Wolf, 'Das öffentliche Notariat', in: H. Coing (red.), *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Erster Band, Mittelalter (1100-1500). Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung*, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1973, p. 505-514. M. Oosterbosch, 'De fide instrumentorum. De notariële oorkonde en haar bewijskracht in de middeleeuwen', in: P.L. Nève (red.), *Instrumentum quantum pactum. Zes opstellen over de kracht van de notariële akte vanaf de tijd van keizer Justinianus tot aan het huidige recht*. Ars notariatus LI, Deventer: Kluwer 1991, p. 13-38, aldaar p. 15-17.
34. Uit de bespreking van de Justiniaanse wetgeving aangaande de *tabelliones* en de bewijskracht van de door hen opgemaakte akten door H.A. Ankum, 'De Romeinse *tabelliones*, de directe voorlopers van de moderne notarissen', in: E.M. van der Marck e.a. (red.), *Atlas van het notariaat. Het notariaat in de wereld. Acht eeuwen latijns notariaat – vier decennia Internationale Unie*. Opstellen uitgegeven door de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap ter gelegenheid van het XIXe congres van de Internationale Unie van het Latijnse notariaat, 21-27 mei 1989 te Amsterdam. Ars Notariatus XLII, Deventer: Kluwer 1989, p. 415-427, komt duidelijk tot uiting hoezeer het begrippenapparaat van het middeleeuwse publieke notariaat schatplichtig is aan het (Justiniaanse) Romeinse recht. De vroege notariaatsgeschiedenis is een bijzonder fraai voorbeeld van de vroege receptie van het Romeinse recht. De Boüard, *Manuel*, II, p. 174. Oosterbosch, 'De fide instrumentorum', p. 15-17. A.H.P. van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de late middeleeuwen. Een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek* (diss. Amsterdam VU), Amsterdam: Thela Thesis 1998, p. 11-13.
35. De Boüard, *Manuel*, II, p. 166-174. G.R. Dolezalek, 'De kerkelijke notaris in de middeleeuwen', in: C.C.T.M. van Haren, M.J. Swenker & J.Ch. Janssens (red.), *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden*, Nijmegen: Gerard Noodt Instituut 1987, p. 3-16, aldaar p. 5-7. Van den Bichelaer, *Het notariaat in stad en meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 10-11.
36. Ch.H. Haskins, *The renaissance of the twelfth century*, Cambridge, Massachusetts en Londen, Engeland: Harvard University Press 1927. Wieacker, *Privatrechtsgeschiede*, p. 47-49. R.L. Benson en G. Constable (red.), *Renaissance and renewal in the twelfth century*, Oxford: Clarendon Press 1982.
37. Koschaker, *Europa en het Romeinse recht*, p. 57-86. Wieacker, *Privatrechtsgeschiede*, p. 49-70.
38. Zie hierboven noot 34. Over de glossatoren zie H. Lange, *Römisches Recht im Mittelalter*. Band I, *Die Glossatoren*, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1997.
39. Zie voor deze methode van de middeleeuwse juristen Koschaker, *Europa en het Romeinse recht*, p. 87-91. Zie ook P. Stein, *Roman law in European history*, Cambridge: Cambridge University Press 1999, p. 71-74.
40. Dolezalek, 'De kerkelijke notaris', p. 7-9. Oosterbosch, 'De fide instrumentorum', p. 17-22. C.M. Cappon, *De opkomst van het testament in het Sticht Utrecht. Een studie op grond van Utrechtse rechtsbronnen van het begin van de achtste tot het*

- midden van de veertiende eeuw. *Ars notariatus* LVII (diss. Amsterdam UvA), Deventer: Kluwer 1992, p. 135-141.
41. H. Krause, *Kaiserrecht und Rezeption*. Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1952, I, Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverlag 1952, p. 14-15, 36-40, 45 en 49-50, lees daarbij de bespreking van R. Feenstra, in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* XXII (1954) p. 363-375, herdrukt in R. Feenstra, *Fata iuris Romani. Études d'histoire du droit*. Leidse juridische reeks XIII, Leiden: Presse Universitaire de Leyde 1974, p. 27-39. J. Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*. 7e herziene druk bewerkt door J.E. Spruit, Deventer: Kluwer 2000, p. 50-51, 85-86 en 285-286.
 42. Oosterbosch, 'De fide instrumentorum', p. 18-19.
 43. Dolezalek, 'De kerkelijke notaris', p. 6-11. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 12-13.
 44. Cappon, 'Het notariaat in de late middeleeuwen', p. 7-9.
 45. W.J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Europese privaatrecht*, I, *Inleiding en zakenrecht*. 3^e herziene druk, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers 2006, p. 16-17.
 46. De Boüard, *Manuel*, II, p. 183-187. Dolezalek, 'De kerkelijke notaris', p. 7. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 13-14. F. Roumy, 'Histoire du notariat et du droit notarial en France', in: M. Schmoeckel & W. Schubert (red.), *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*. Rheinische Schriften zur Rechtsgeschichte 12, Baden-Baden: Nomos 2009, p. 125-168, aldaar, p. 131. Roumy schrijft dat het notariaat in Zuid-Frankrijk rond het midden van de twaalfde eeuw eerst in de steden opduikt en zich pas in de loop van de dertiende eeuw over het Zuid-Franse platteland verspreidt. Op welk moment dit notariaat werkelijk een publiek notariaat wordt, vindt Roumy moeilijk te bepalen, maar aan het eind van de twaalfde eeuw krijgen de notariële akten hun authentieke vorm. Roumy komt dus op dezelfde periode uit als Dolezalek en Van den Bichelaer.
 47. De Boüard, *Manuel*, II, p. 190-195. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 13-14. Roumy, 'Histoire du notariat', p. 131-132.
 48. De Boüard, *Manuel*, II, p. 229. R.C. van Caenegem, *La preuve dans le droit du moyen âge occidental. Rapport de synthèse*. Studia historica Gandensia. Uit de seminaries voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit Gent 23. Overdruk uit: *La Preuve*, IIe partie. Recueils de la Société Jean bodin XVII, Brussel: Université Libre de Bruxelles 1965, p. 691-753. D., *Klage und Klageerwiderung im deutschen und englischen Zivilprozess. Eine rechtshistorische und rechtsvergleichende Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung der Beeinflussung durch das römisch-kanonische Verfahren*. Rechtshistorische Reihe 195, Frankfurt am Main: Peter Lang 1999, p. 74. Een buitengewoon heldere inleiding op het Germaanse procesrecht geeft C.L. Hoogewerf, *Het Haarlemse stadsrecht (1245). Inleidende beschouwingen, tekst, vertaling en artikelsgewijs commentaar* (diss. Amsterdam UvA), Amsterdam: Cabeljauwipers 2001, p. 46-89. Roumy, 'Histoire du notariat', p. 137.
 49. Dolezalek, 'De kerkelijke notaris', p. 12.
 50. De Boüard, *Manuel*, II, p. 247-248.

51. Dolezalek, 'De kerkelijke notaris', p. 7-9. Oosterbosch, 'De fide instrumentorum', p. 17-19. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 14-17.
52. Dolezalek, 'De kerkelijke notaris', p. 12
53. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 14-17. Cappon, 'Het notariaat in de late middeleeuwen', p. 9-15. Zie voor de Zuid-Nederlandse/Belgische notariaatsgeschiedenis P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving*. Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 34, Nijmegen: Gerard Noodt Instituut 1995. P.L. Nève, 'Het notariaat in de Habsburgse Nederlanden', 'Het notariaat in het prinsbisdom Luik', 'Het notariaat in het vorstendom Stavelot-Malmédy', 'Het notariaat in Staats-Vlaanderen', in: A.Fl. Gehlen & P.L. Nève (red.), *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250-1842). Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*. Ars Notariatus CXVII, Deventer: Kluwer, p. 37-89 en 137-144. F. Stevens, 'Histoire du notariat en Belgique', in: M. Schmoeckel & W. Schubert (red.), *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*. Rheinische Schriften zur Rechtsgeschichte 12, Baden-Baden: Nomos 2009, p. 361-373. Een beknopt overzicht van de Nederlandse notariaatsgeschiedenis met een uitputtende bibliografie biedt S. Roes, 'Geschichte und Historiographie des niederländischen Notariats', in: M. Schmoeckel & W. Schubert (red.), *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*. Rheinische Schriften zur Rechtsgeschichte 12, Baden-Baden: Nomos 2009, p. 319-360. Op p. 324 geeft Roes een overzicht van de eerste vermeldingen van notariële activiteiten in de Noordelijke Nederlanden.
54. J. Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Nijmegen: Uitgeverij Valkhof Pers 2004, p. 150-161. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 25-26; A.Fl. Gehlen, 'Het notariaat in de Lage Landen in historisch perspectief', in: E.M. van der Marck e.a. (red.), *Atlas van het notariaat. Het notariaat in de wereld. Acht eeuwen latijns notariaat – vier decennia Internationale Unie*. Opstellen uitgegeven door de Stichting tot bevordering der notariële wetenschap ter gelegenheid van het XIXe congres van de Internationale Unie van het latijnse notariaat, 21-27 mei 1989 te Amsterdam. Ars Notariatus XLII, Deventer: Kluwer 1989, p. 477-492, aldaar p. 481.
55. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 26.
56. De Monté ver Loren & Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie*, p. 249-268.
57. A. Pitlo, *De zeventiende en achttiende eeuwse notarisboeken. Een verhandeling over notarisboeken, notarisambt en notarieel recht onder de Republiek der Verenigde Nederlanden*. 2e algeheel bewerkte druk door A.Fl. Gehlen. Ars notariatus 123, Deventer: Kluwer 2004, p. 128. R. Huijbrecht, 'Het notariaat in de gewesten Holland en Zeeland', in: A.Fl. Gehlen & P.L. Nève (red.), *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250-1842). Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*. Ars Notariatus CXVII, Deventer: Kluwer, p. 145-190, aldaar p. 151.
58. F. Stevens, 'Als een rots in de branding? Het notariaat en de Franse revolutionaire wetgeving over het notarisambt (1791-1803)', in: P.L. Nève, J.A.E. Kuys & J.J. Ver-

- beek, *Quod notemus. Zes opstellen over de regelgeving betreffende het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag*. Ars notariatus LXIII, Deventer: Kluwer 1993, p. 39-57, aldaar, p. 41. B. Duinkerken, *Notariaat in overgangstijd 1796-1842* (diss. Leiden). Ars notariatus XL, Deventer: Kluwer 1988, p. 37.
59. Stevens, 'Als een rots in de branding', p. 44. Zie over Favard de Langlade P. Arabeire, J.-L. Halpérin & J. Krynen (red.), *Dictionnaire historique des juristes français (XIIe-XXe siècle)*, Parijs: Quadriga/Puf 2007, p. 322
 60. Stevens, 'Als een rots in de branding', p. 50.
 61. Stevens, 'Als een rots in de branding', p. 51. Duinkerken, *Notariaat in overgangstijd*, p. 40.
 62. F. Stevens (red.), *La loi de Ventôse contenant organisation du notariat et sa genèse. De Ventôse-wet op het notarisambt en haar genese*, Brussel: Bruylant 2004, p. XXI. Zie ook Stevens, 'Als een rots in de branding', p. 39.
 63. Zie voor de veranderingen die de Ventôse-wet bracht Duinkerken, *Notariaat in overgangstijd*, p. 37-42.
 64. B. Duinkerken, 'Het Nederlandse notariaat vanaf de Bataafse Republiek tot de invoering van de Notariswet van 1842', in: A.Fl. Gehlen & P.L. Nève (red.), *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250-1842). Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*. Ars Notariatus CXVII, Deventer: Kluwer 2005, p. 231-261, aldaar, p. 235-236.
 65. H.W. Heyman, 'Het ontwerp voor een nieuwe notariswet van de Staatscommissie van 1867. Een blik op de problematiek van het notariaat rond het midden van de negentiende eeuw', in: P.L. Nève, J.A.E. Kuys & J.J. Verbeek, *Quod notemus. Zes opstellen over de regelgeving betreffende het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag*. Ars notariatus LXIII, Deventer: Kluwer 1993, p. 69-104. R. de Jong, *Tussen ambt en vrij beroep. Het notariaat tussen 1842 en 1999*. Ars notariatus CXVI, Amsterdam: Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap 2002, p. 11-13.
 66. Heyman, 'Het ontwerp voor een nieuwe notariswet', p. 76-80. De Jong, *Tussen ambt en vrij beroep*, p. 22-26.
 67. Onder anderen Bruno Tideman, zie Heyman, 'Het ontwerp voor een nieuwe notariswet', p. 73.
 68. Heyman, 'Het ontwerp voor een nieuwe notariswet', p. 77-78.
 69. De Italiaanse rechtswetenschappelijke stroming van het bartolisme, genoemd naar Bartolus de Saxoferrato (1313/14-1357), kenmerkt zich door een zeer vrije, op de (middeleeuwse) praktijk gerichte interpretatie van het *Corpus iuris civilis* van de Oost-Romeinse keizer Justinianus (527-565). Mede dankzij de bartolistische uitleg van de Justiniaanse wetgeving kon het Romeinse recht ingang vinden in de rechtspraktijk van het Europese continent. Natuurlijk ben ik mij ervan bewust dat de vroegste geschiedenis van het Latijnse notariaat dateert van vóór de opkomst van het bartolisme. Echter, ook in de vroegste Italiaanse rechtswetenschap (twaalfde eeuw) is reeds de (vanzelfsprekende) neiging bespeurbaar om het Justiniaanse recht te interpreteren met het oog op de toenmalige praktijk. Het Latijnse notariaat is mede een product van die op de praktijk gerichte rechtswetenschappelijke omvorming van het Romeinse recht en in die ruime zin ook te beschouwen als een bartolistisch construct. Trouwens, de beroemdste *ars notariatus* (verhandeling over de notariaatskunst), die van Rolandinus Passagerii (gestorven 1300), is tot

stand gekomen na de bloeitijd van de glossatoren (1100-1250) en kan dan ook worden gezien als een vroeg bartolistisch werk. N. Horn, 'Die legistische Literatur der Kommentatoren und der Ausbreitung des gelehrten Rechts', in: H. Coing (red.), *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Erster Band, Mittelalter (1100-1500), Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung*, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1973, p. 261-364, aldaar, p. 354-355.

70. Van Caenegem, *La preuve*, p. 59.
71. C.W. Brooks, R.H. Hemholz & P.G. Stein, *Notaries Public in England since the Reformation*. Londen: The Erskine Press 1991, p. 3. Zie C.R. Cheney, *Notaries public in England in the thirteenth and fourteenth centuries*, Oxford: At the Clarendon Press 1972 over de opkomst van het publieke notariaat in Engeland.
72. Van Caenegem, *La preuve*, p. 37 en 60-61.
73. Van Caenegem, *La preuve*, p. 59.
74. M.T. Clanchy, *From memory to written record. England 1066-1307*. 2^e druk, Malden, Oxford en Carlton: Blackwell Publishing 1993, p. 97.
75. Brooks, Hemholz & Stein, *Notaries Public in England*, p. 5-8. Cheney, *Notaries public*, p. 44 en 52-53.

Lijst van geraadpleegde literatuur

- Ankum, H.A., 'De Romeinse *tabelliones*, de directe voorlopers van de moderne notariassen', in: E.M. van der Marck e.a. (red.), *Atlas van het notariaat. Het notariaat in de wereld. Acht eeuwen latijns notariaat – vier decennia Internationale Unie*. Opstellen uitgegeven door de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap ter gelegenheid van het XIXe congres van de Internationale Unie van het latijnse notariaat, 21-27 mei 1989 te Amsterdam. *Ars Notariatus* XLII, Deventer: Kluwer 1989, p. 415-427
- Arabeyre P., J.-L. Halpérin & J. Krynen (red.), *Dictionnaire historique des juristes français (XIIe-XXe siècle)*, Parijs: Quadriga/Puf 2007
- Arts, W., R. Batenburg & P. Groenewegen (red.), *Een kwestie van vertrouwen. Over veranderingen op de markt voor professionele diensten en in de organisatie van vrije beroepen*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2001
- Benson, R.L. & G. Constable (red.), *Renaissance and renewal in the twelfth century*, Oxford: Clarendon Press 1982.
- Bichelaar, A.H.P. van den, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de late middeleeuwen. Een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek* (diss. Amsterdam VU), Amsterdam: Thela Thesis 1998
- Bieresborn, D., *Klage und Klageerwiderung im deutschen und englischen Zivilprozess. Eine rechtshistorische und rechtsvergleichende Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung der Beeinflussung durch das römisch-kanonische Verfahren*. Rechtshistorische Reihe 195, Frankfurt am Main: Peter Lang 1999
- Boüard, A. de, *Manuel de diplomatique Française et pontificale*. 2 delen, Parijs: Éditions Auguste Picard 1929 en 1948
- Brooks, C.W., R.H. Hemholz & P.G. Stein, *Notaries Public in England since the Reformation*, Londen: The Erskine Press 1991
- Caenegem, R.C. van, *La preuve dans le droit du moyen age occidental. Rapport de synthèse*. Studia historica Gandensia. Uit de seminaries voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit Gent 23. Overdruk uit: *La Preuve*, IIe partie. Recueils de la Société Jean Bodin XVII, Brussel: Université Libre de de Bruxelles 1965, p. 691-753
- Cappon, C.M., *De opkomst van het testament in het Sticht Utrecht. Een studie op grond van Utrechtse rechtsbronnen van het begin van de achtste tot het midden van de veertiende eeuw*. *Ars notariatus* LVII (diss. Amsterdam UvA), Deventer: Kluwer 1992
- Cappon, C.M., 'Het notariaat in de late middeleeuwen (± 1250-± 1540)', in: A.Fl. Gehlen & P.L. Nève (red.), *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250 – 1842). Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*. *Ars notariatus* CXVII, Deventer: Kluwer 2005, p. 3-29
- Carr, E.H., *What is history?* With a new introduction bij Richard J. Evans. 2^e druk, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2001
- Cheney, C.R., *Notaries public in England in the thirteenth and fourteenth centuries*, Oxford: At the Clarendon Press 1972
- Clanchy, M.T., *From memory to written record. England 1066-1307*. 2^e druk, Malden, Oxford en Carlton: Blackwell Publishing, 1993

- Didde, R., 'Broedertwist. Verloedert het notariaat nu wel of niet?', in: *Mr. Magazine voor juristen* 8/9 (2008), p. 94-101
- Dolezalek, G.R., 'De kerkelijke notaris in de middeleeuwen', in: C.C.T.M. van Haren, M. J. Swenker & J.Ch. Janssens (red.), *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden*, Nijmegen: Gerard Noodt Instituut 1987, p. 3-16
- Duinkerken, B., *Notariaat in overgangstijd 1796-1842* (diss. Leiden). *Ars notariatus* XL, Deventer: Kluwer 1988
- Duinkerken, B., 'Het Nederlandse notariaat vanaf de Bataafse Republiek tot de invoering van de Notariswet van 1842', in: A.Fl. Gehlen & P.L. Nève (red.), *Het notariaat in de Lage Landen* ($\pm$ 1250-1842). *Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*. *Ars Notariatus* CXVII, Deventer: Kluwer, 2005, p. 231-261
- Feenstra, R., 'Boekbespreking' (bespreking van: H. Krause, *Kaiserrecht und Rezeption. Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1952, I*, Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverlag 1952), in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* XXII (1954) p. 363-375, herdrukt in R. Feenstra, *Fata iuris Romani. Études d'histoire du droit*. Leidse juridische reeks XIII, Leiden: Presse Universitaire de Leyde 1974, p. 27-39
- Gehlen, A.Fl., 'Het notariaat in de Lage Landen in historisch perspectief', in: E.M. van der Marck e.a. (red.), *Atlas van het notariaat. Het notariaat in de wereld. Acht eeuwen latijns notariaat – vier decennia Internationale Unie*. Opstellen uitgegeven door de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap ter gelegenheid van het XIXe congres van de Internationale Unie van het latijnse notariaat, 21-27 mei 1989 te Amsterdam. *Ars Notariatus* XLII, Deventer: Kluwer 1989, p. 477-492
- Gruiter, J. de, 'Help, de notaris brandt op. Burn out: zorgwekkend nieuw fenomeen', in: *Notariaat Magazine* 3 (2003) nr. 1, p. 10-14.
- Hardenberg, L., 'Boekbespreking' (bespreking van: E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland, 1798-1998*, Deventer: Kluwer 1998), in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* LXVII (1999), p. 405-406
- Haskins, Ch.H., *The renaissance of the twelfth century*, Cambridge, Massachusetts en Londen, Engeland: Harvard University Press 1927
- Heyman, H.W., 'Het ontwerp voor een nieuwe notariswet van de Staatscommissie van 1867. Een blik op de problematiek van het notariaat rond het midden van de negentiende eeuw', in: P.L. Nève, J.A.E. Kuys & J.J. Verbeek, *Quod notemus. Zes opstellen over de regelgeving betreffende het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag*. *Ars notariatus* LXIII, Deventer: Kluwer 1993, p. 69-104.
- Hoogewerf, C.L., *Het Haarlemse stadsrecht (1245). Inleidende beschouwingen, tekst, vertaling en artikelsgewijs commentaar* (diss. Amsterdam UvA), Amsterdam: Cabeljauwpers 2001
- Horn, N., 'Die legistische Literatur der Kommentatoren und der Ausbreitung des gelehrten Rechts', in: H. Coing (red.), *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Erster Band, Mittelalter (1100-1500), Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung*, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1973, p. 261-364
- Huijbrecht, R., 'Het notariaat in de gewesten Holland en Zeeland', in: A.Fl. Gehlen & P.L. Nève (red.), *Het notariaat in de Lage Landen* ($\pm$ 1250-1842). *Opstellen over de*

- geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw.* Ars Notariatus CXVII, Deventer: Kluwer 2005, p. 145-190
- Huls, N.J.H. & Z.D. Laclé, 'Het notariaat: Latijns, Angelsaksisch of provinciaals?', in: *Nederlands Juristenblad* 77 (2002), p. 1408-1413
- Isensee, H.J.C., e.a., *Marktwerving in het notariaat: droom of nachtmerrie?* Ars notariatus 143, Deventer: Kluwer 2010
- Jong, R. de, *Tussen ambt en vrij beroep. Het notariaat tussen 1842 en 1999.* Ars notariatus CXVI, Amsterdam: Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap 2002
- Judt, T., 'What is living and what is dead in social democracy?', in: *The New York Review of Books* LVI (2009), nr. 20, p. 86-96
- Judt, T., *Ill fares the land. A treatise on our present discontents*, Londen: Allen Lane 2010
- Kok, G.Chr., *Het Nederlandse notariaat* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 1971
- Koschaker, P., *Europa en het Romeinse recht.* Nederlandse editie verzorgd door Theo Veen. 3^e druk, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 2000
- Krause, H., *Kaiserrecht und Rezeption.* Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1952, I, Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverlag 1952
- Kuys, J., *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Nijmegen: Uitgeverij Valkhof Pers 2004
- Lacélé, Z.D., *Notabelen vernieuwen. Gevolgen van marktwerving in het notariaat* (diss. Leiden), Ars notariatus 137, Deventer: Kluwer 2007
- Lange, H., *Römisches Recht im Mittelalter.* Band I, *Die Glossatoren*, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1997
- Monté ver Loren, J.Ph. de, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling.* 7e herziene druk bewerkt door J.E. Spruit, Deventer: Kluwer 2000
- Nève, P.L., *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving.* Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 34, Nijmegen: Gerard Noodt Instituut 1995
- Nève, P.L., 'Het notariaat in de Habsburgse Nederlanden', 'Het notariaat in het prinsbisdom Luik', 'Het notariaat in het vorstendom Stavelot-Malmédy', 'Het notariaat in Staats-Vlaanderen', in: A.Fl. Gehlen & P.L. Nève (red.), *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250-1842). Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw.* Ars Notariatus CXVII, Deventer: Kluwer, p. 37-89 en 137-144
- Oosterbosch, M., 'De fide instrumentorum. De notariële oorkonde en haar bewijskracht in de middeleeuwen', in: P.L. Nève (red.), *Instrumentum quantum pactum. Zes opstellen over de kracht van de notariële akte vanaf de tijd van keizer Justinianus tot aan het huidige recht.* Ars notariatus LI, Deventer: Kluwer 1991, p. 13-38
- Pitlo, A., 'Het notariaat en de Europese cultuur', in: E.M. van der Marck e.a. (red.), *Atlas van het notariaat. Het notariaat in de wereld. Acht eeuwen latijns notariaat – vier decennia Internationale Unie.* Opstellen uitgegeven door de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap ter gelegenheid van het XIXe congres van de Internationale Unie van het latijnse notariaat, 21-27 mei 1989 te Amsterdam. Ars Notariatus XLII, Deventer: Kluwer 1989, p. 713-721

- Pitlo, A., *De zeventiende en achttiende-eeuwse notarisboeken. Een verhandeling over notarisboeken, notarisambt en notarieel recht onder de Republiek der Verenigde Nederlanden*. 2^e algeheel bewerkte druk door A.Fl. Gehlen, Ars notariatus 123, Deventer: Kluwer 2004
- Roes, S., 'Geschichte und Historiographie des niederländischen Notariats', in: M. Schmoeckel & W. Schubert (red.), *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*. Rheinische Schriften zur Rechtsgeschichte 12, Baden-Baden: Nomos 2009, p. 319-360
- Roumy, F., 'Histoire du notariat et du droit notarial en France', in: M. Schmoeckel & W. Schubert (red.), *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*. Rheinische Schriften zur Rechtsgeschichte 12, Baden-Baden: Nomos 2009, p. 125-168.
- Stein, P., *Roman law in European history*, Cambridge: Cambridge University Press 1999
- Stevens, F., 'Als een rots in de branding? Het notariaat en de Franse revolutionaire wetgeving over het notarisambt (1791-1803)', in: P.L. Nève, J.A.E. Kuys & J.J. Verbeek, *Quod notemus. Zes opstellen over de regelgeving betreffende het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag*. Ars notariatus LXIII, Deventer: Kluwer 1993, p. 39-57
- Stevens, F., (red.), *La loi de Ventôse contenant organisation du notariat et sa genèse. De Ventôse-wet op het notarisambt en haar genese*, Brussel: Bruylant 2004
- Stevens, F., 'Histoire du notariat en Belgique', in: M. Schmoeckel & W. Schubert (red.), *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*. Rheinische Schriften zur Rechtsgeschichte 12, Baden-Baden: Nomos 2009, p. 361-373
- Tjeenk Willink, H.D., 'De Raad in de staat – Algemene beschouwingen', in: *Jaarverslag 2008 van de Raad van State*, Den Haag: Raad van State 2009
- Velten, A.A. van, *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt. Het Nederlandse notariaat in de tweede helft van de twintigste eeuw, geschreven ter gelegenheid van het vijftigjarige bestaan van de Stichting tot bevordering der notariële wetenschap*. Ars notariatus CVIII, Amsterdam: Stichting tot bevordering der notariële wetenschap 2000
- Verstappen, L.C.A., *De practycke van de notaris. Een notariële idylle en haar nuchter slot* (oratie Groningen), Ars Notariatus CVI, Deventer: Kluwer 2001
- Wieacker, F., *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung*. 2^e druk, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1967
- Wolf, A., 'Das öffentliche Notariat', in: H. Coing (red.), *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Erster Band, Mittelalter (1100-1500), Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung*, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1973, p. 505-514
- Zwalve, W.J., *Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Europese privaatrecht*. I, *Inleiding en zakenrecht*. 3^e herziene druk, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers 2006